

Dionisius van Halikarnassus en die oorsprong van weldoenerskap

S J Joubert
(Universiteit van Pretoria)

ABSTRACT

Dionysius of Halicarnassus and the origin of patronage

Influenced by the ever growing idealisation of patronage during the time of emperor Augustus, Dionysius of Halicarnassus in his Antiquitates Romanae traces the historical roots of this system back to Romulus, the founder of Rome. However, his picture of ancient patronage, of the "good old days" when harmony existed between rich patrons and their clients and between Rome and its allies and conquered territories, is anachronistic. But in spite of the historical inaccuracy of Dionysius' picture of the origin of patronage, as well as of the functioning of this system during the first century BC, it presents us with valuable insights into the ideological manipulation of this institution by those close to the vestibules of power in the Roman world.

1 INLEIDING

Weldoenerskap was die bousteen waarop alle vorme van sosiale interaksie tussen individue en groepe binne die antieke wêreld gerus het (vgl Joubert 2000a). Die wete dat jy een of ander gepaste teenprestasie te wagte kon wees van die kant van die persoon/groep aan wie jy 'n bepaalde weldaad bewys het, het harmonie binne die samelewing verseker, soos wat Seneka, die beroemde hof-filosof van keiser Nero verduidelik (*De Beneficiis* 1.4.2).

Binne die Romeinse wêreld het weldoenerskap veral neerslag gevind in die verhouding tussen die welvarende *patronus* en sy minder welvarende kliënte. Trouens, *patronatus* was teen die begin van die keiserryk reeds 'n goed gevestigde sosiale fenomeen wat onder andere die verhouding tussen kleinboere en grondbesitters; bevryde slawe en hul meesters; senators en ambisieuse jong Romeinse politici; besette gebiede en hul Romeinse oorheersers; en dies meer, grondliggend beïnvloed het (vgl Saller 1982; Joubert 1999; 2000c). *Patronatus*, as 'n langdurige en vrywillige vorm van interaksie tussen individue vanuit verskillende sosiale stande, het verband gehou met die wederkerige uitruil van dienste en middele, egter sonder dat die Romeinse weldoeners ooit in 'n ondergeskikte posisie jeens hul kliënte geplaas is.

'n Baie interessante antieke teks rakende die oorsprong van die Romeinse sisteem van *patronatus* is dié van die bekende historikus en leermeester van retoriek in die eerste eeu voor Christus, Dionisius van

Halikarnassus. In hierdie bydrae val die fokus op Dionisius se sieninge van Romeinse weldoenerskap, soos verwoord in sy *Antiquitates Romanae* (2:9-11). Die vraag waarmee ons ons veral gaan bemoei, is of Dionisius 'n histories-betroubare weergawe bied rakende die oorsprong van die sisteem van *patronatus*.

2 DIONISIUS VAN HALIKARNASSUS

Dionisius, 'n boorling van Halikarnassus, het hom rondom die jare 30-29 vC in Rome kom vestig, in die tyd toe Augustus 'n einde aan die Romeinse burgeroorlog gebring het in die middel van die honderd sewe en tagtigste Olimpiade (vgl Cary 1968). Hier het hy die volgende twee en twintig jaar van sy lewe deurgebring. Nie alleen het Dionisius homself op hoogte gebring met die taal van die mense in Rome nie, maar ook met hulle literatuur. In sy literêre meesterwerk, "Die Romeinse Geskiedenis" (*Antiquitates Romanae*), beskryf Dionisius die geskiedenis van Rome tot en met die tyd van die eerste Puniese oorlog. Sterk onder die invloed van die "geistigen Strömungen der augusteischen Epoche" (Schwartz 1903:957), skets hy onder andere die "oorspronklike" vorm van Romeinse *patronatus*. Dionisius vind die oorsprong hiervan by niemand minder nie as Romulus, die stigter van Rome. Sy voorstelling van die ontstaan van Romeinse weldoenerskap, sowel as sy uitbeelding van die weë van die voorvaders, die sogenaamde *mos maiorum*, waarvan die huidige geslag na sy mening afgedwaal het, is helaas 'n duidelike vermenging van mite en geskiedenis (vgl afdeling 4 hieronder). Terselfdertyd is Dionisius se oorsig oor die ontstaan van *patronatus* bedoel as 'n kritiek op genoemde sisteem in sy eie dag. Hierteenoor bied hy dan die suiwer vorm, die ideaaltipe van weldoenerskap, aan sy lesers wat deur hulle nageboots moet word.

Dionisius se weergawe van die oorsprong van *patronatus*, ten spyte van die "ideologiese" aard hiervan, is ongetwyfeld 'n kosbare bron van inligting rakende die vereistes en verwagtings wat aan hierdie sisteem gekoppel is deur aanhangers van keiser Augustus se politieke beleid. Sy beskrywing bring ons terselfdertyd binne die tydvak van die Nuwe Testament, waar weldoenerskap ook 'n vername rol gespeel het (vgl Winter 1994; Joubert 1998).

3 DIONISIUS SE BESKRYWING VAN DIE OORSPRONG VAN PATRONATUS

3.1 Die aard van *patronatus*

Dionisius fokus in sy *Antiquitates Romanae* (2:9-11) op die volgende aspekte:

1 *Die uitvinder*. Romulus, die stigter van Rome (753 vC), word geïdentifiseer as die uitvinder van die sisteem van weldoenerskap (9:1).

2 *Die werkswyse.* Romulus, sou in die agtste eeu voor Christus die bevolking in twee sosiale groepe verdeel het, elk met hulle eie funksies. Die aristokrate (οἱ εὐπατρίδας), as die sosiaal-superieure groep, moes hulle bemoei met die bestuur en beheer van die primêre sosiale instellings, te wete, die godsdiens, politiek en die regsweese. Aan die ander kant moes die ondergeskikte groep, die plebs, hulle bemoei met landbou, handel en die teel van vee (9:1).

3 *Die doel.* Die doel van Romulus se *patronatus* was volgens Dionisius om 'n samelewing te skep waar eenheid en harmonie heers (sien die gebruik van ὁμόνοια in 11:2 en ἀρμονία in 11:3), deur die herbenoeming en herstrukturering van die interaksie tussen rykes en armes (9:1). Die plebs is toegelaat om hulle eie weldoeners te kies (9:2). Teenoor analoë vorme van sosiale interaksie by die Tessaliërs en die Atheners (9:2), wat hulle kliënte mishandel het en beledigend van hulle gepraat het (bv: πενέσται, θῆται), sou Romulus die regte van die armes en die swakkes beskerm deur die verhouding tussen die sosiale stande te herbenoem, asook deur dit in 'n filantropiese en politieke kameraadskap te omvorm (9:3 – sien ook hieronder).

4 *Voorskrifte rakende die interaksie tussen patroni en kliënte.* Dionisius spel die gedragreëls, soos bepaal deur Romulus, tussen die betrokke partye jeens mekaar in terme van privaat en publieke aangeleenthede duidelik uit. Weldoeners moes naamlik die wet verduidelik aan hulle kliënte; finansiële ondersteuning aan hulle bied; hofsake namens hulle behartig; ensovoorts (10:1). Op hulle beurt moes kliënte bydra tot die bruidskat wat weldoeners vir hul dogters moes gee. Hulle moes ook bereid wees om die losprys te betaal indien hulle weldoeners (of laasgenoemdes se families) gevange geneem word, asook om die verliese wat weldoeners in hofsake gelei het, te help delg (10:2). Weldoeners en kliënte is nie toegelaat om regsgedinge teen mekaar aanhangig te maak, of om getuienis teen mekaar in 'n hof af te lê nie (10:3).

5 *'n Wetlike verhouding.* Enige oortreding van die reëls wat Romulus neergelê het deur óf die weldoener, óf die kliënt, was strafbaar. Sodanige oortreders kon vervloek word voor “die Zeus van die onderwêreld” (τοῦ καταχθονίου Διός - 10:3). Met ander woorde, hulle kon uit die gemeenskap geban word¹.

6 *'n Oorerflike verhouding.* Patronale verhoudings was oorerflik. Volgens Romulus moes dit van geslag tot geslag voortbestaan (10:4).

7 *Die gevolge van Romulus se stelsel.* Volgens Dionisius was Romulus se sisteem van *patronatus* uiters geslaagd op interpersoonlike

¹ Vergelyk Drummond 1989:90, vir 'n bespreking van die sogenaamde “Dis Pater” kultus wat teen 249 vC ontstaan het waarop Dionisius waarskynlik sinspeel in sy verwysing na Zeus.

vlak (10:4). Dit het aanleiding gegee tot 'n "edel kompetisie" tussen weldoeners en hulle kliënte. Die betrokkenes sou volgens Dionisius hulle geluk binne hierdie verhouding in terme van hulle onderskeie deugde (dit wil sê, hulle hulpverlening aan mekaar) meet, en nie aan die materiële voordele wat hulleself hieruit kon put nie (καὶ τὸ μακάριον ἀρετῇ μετρῶν, οὐ τύχη). Romulus se patronaat-sisteem was ook op politieke gebied geslaagd, aangesien dit spoedig oorgeneem is deur ander stede en kolonies (11:1). *Patronatus* het dus gefunksioneer as 'n instrument van sosiale en politieke kontrole. Volgens Dionisius sou dit vir die volgende 630 jaar in plek bly, tot en met die tyd van die tribunaat van Gaius Grakkus (123-122 vC).

4 DIE IDEOLOGIESE ONDERBOU VAN DIONISIUS SE OPVATTINGE RAKENDE *PATRONATUS*

4.1 Die herlewing van die era van Romulus ten tye van Augustus se keiserskap

Beïnvloed deur 'n groeiende idealisering van *patronatus* gedurende die regeringstyd van keiser Augustus, gryp Dionisius in sy *Antiquitates Romanae* terug na die historiese wortels van hierdie sisteem; na die goeie ou dae toe daar nog harmonie sou bestaan het tussen die ryk weldoeners en hul kliënte, en tussen Rome en al sy bondgenote. Dionisius lê trouens 'n implisiete band tussen Romulus en Augustus. Laasgenoemde funksioneer vir hom as die beliggaming van die vervloë ideale van Romulus in sy rol as *pater patriae* (dit wil sê, die weldoener) van die *populus Romanus*. Augustus is sodoende die figuur wat die instelling van *patronatus* weer tot sy vorige glorie sal herstel nadat dit ernstig onder verdenking begin kom het aan die einde van die Romeinse Republiek. In die woorde van Bleicken (1981:47): "Als weiterer Ehrentitel tritt i. J. 2 v. Chr. schliesslich noch *pater patriae* hinzu, durch den Augustus nicht nur als sorgender Vater der Römer, sondern vor allem als Neubegründer Roms und damit als zweiter Romulus hingestellt werden sollte." Dionisius se sentimentele idealisering van die sisteem van Romeinse weldoenskap en sy weergawe van die ontstaan daarvan is egter "weder für die Gründungszeit Roms, noch für seine eigene Gegenwart eine historische exakte Beschreibung der Verhältnisse" (Benner 1987:21-22; vgl ook Bormann 1995:202).

4.2 'n Anakronistiese voorstelling

Dionisius poog in sy *Antiquitates Romanae* om die sisteem van *patronatus* te "vernuwe" aan die hand van sy eie ideaalbeeld. Sy siening van *patronatus* binne sy eie dag is ongetwyfeld ook anakronisties. Met ander woorde, sy projeksie van hierdie sisteem vanaf Romulus se tyd na sy eie tyd toe, gaan mank aan historiese korrektheid. Teen die einde van die Romeinse Republiek het die identifikasie van *patroni* met aristokrate en

die kliënte met plebs byvoorbeeld nie meer bestaan nie (Wallace-Hadrill 1989:66). Nie alle *plebs* was teen hierdie tyd kliënte van ryk weldoeners nie. Volgens Alföldy (1984:10) het kliënte slegs die heel laagste stratum van die plebs uitgemaak.

Dionisius se beeld van samewerking tussen weldoeners en kliënte is ook histories foutief. Vanaf die derde eeu voor Christus was die plebs in verskeie sosiale aksies betrokke om hulleself onafhanklik te maak van die invloed van die aristokrate. Al was die plebs nie 'n homogene groep nie, het hulle byvoorbeeld hulle eie religieuse en politieke institusies geskep. Ten tye van die Lisiniaans-Sextiniaanse hervormings rondom die jaar 367 voor Christus het hulle daarin geslaag om die streng onderskeidings tussen sosiale klasse in Rome te verwyder en om dekrete van die Algemene Volksvergadering erken te kry sonder dat goedkeuring van die Romeinse Senaat se kant nodig was.

Dionisius se opmerking dat die voorskrifte wat *patronatus* gereguleer het, wetlik afdwingbaar was, het ook geen soliede historiese basis nie. Die meeste navorsers aanvaar vandag dat *patronatus* deurentyd in die Romeinse Ryk 'n morele verhouding tussen individue was wat nie wetlik afdwingbaar was nie (bv Wallace Hadrill 1989:66; Garnsey & Woolf 1989:154; Bormann 1995:189). Eweneens is Dionisius se opmerking dat *patronatus* eksklusief was, en dat 'n *cliens* slegs een *patronus* kon hê, problematies. Daar bestaan nie voldoende historiese gronde hiervoor binne antieke geskrifte nie. In Sisero se vervolging van Verres (2.1.28) word daar byvoorbeeld gewag gemaak van 'n Sisiliaanse aristokraat, genaamd Dio, wat 'n hele groep *hospites*, *amici* en *patrones* gehad het. In teenstelling met Dionisius se voorstelling dat *patronatus* ook 'n lewenslange, oorerflike verhouding was, dui die beskikbare literêre gegewens in 'n ander rigting. Die satirikus, Marsial vertel in sy *Epigramme* 5:22 byvoorbeeld hoedat hy 'n *patronus* dreig om 'n einde aan hul verhouding te bring en 'n nuwe weldoener te vind indien laasgenoemde sou aanhou om hom te vermy (vgl Holzberg 1988:69).

4.3 Dionisius se narratief as 'n vorm van sosiale beheer

Al bied Dionisius nie aan ons 'n histories-juiste weergawe van *patronatus* in die tyd van Romulus of Augustus nie, verleen dit tog waardevolle insigte rakende die ideologiese benutting van hierdie sisteem deur magshabbers in die Romeinse wêreld. Binne hierdie samelewing, wat gekenmerk is deur 'n voortdurende tekort aan lewensmiddele (vgl Garnsey & Saller 1987:43), was die toegang tot en beheer oor skaars middele deurentyd in die hande van 'n klein groepie magshabbers. Laasgenoemde groep (die *patroni*) het verskillende strategieë benut om die verspreiding van lewensmiddele te beheer. Terselfdertyd het hulle ook die spelreëls bepaal waarvolgens ondergeskiktes kon deelneem aan hierdie prosesse. Die weldoeners was dus in die bevoorregte posisie om

die beskikbare kennis wat verbind is met die dominante simbole en strukture binne die samelewing te manipuleer ter bevordering van hulle eie groepsbelange.

In sy eie poging om die mag, wat geleë was in weldoeners, binne sy eie dag te verskans, bied Dionisius in hierdie narratief rakende die oorsprong van *patronatus* sy eie vertikaal-gestratifiseerde weergawe van die realiteit aan, soos gelegitimeer deur niemand minder nie as Romulus, as die “normale” stand van sake. Terselfdertyd poog hy ook om kontemporêre vorme van weldoenerskap te transformeer aan die hand van hierdie ideaaltipe. Dionisius bied met ander woorde ‘n gesaghebbende model aan sy lesers, wat, indien dit deur hulle nageboots sou word, harmonie en vrede in die samelewing tussen magshebbers en ondergeskiktes tot gevolg sou hê.

Volgens Dionisius kan kontemporêre statusverskille tussen individue terugherei word na die tyd van Romulus. Laasgenoemde was verantwoordelik vir die verdeling van die bevolking tussen dié van sosiaal superieure rang en die van ondergeskiktes (οἱ κρείττοι and οἱ ἥττόνοι), asook vir die verdeling van arbeid na luid van hierdie stande (9:1). Die enigste alternatief tot hierdie “edel” vorm van sosiale kontrole van die magshebbers oor die plebs, soos wat die geskiedenis aldus Dionisius uitwys, sou in die onderdrukkende sosiale sisteme van die Atheners en die Tessaliërs te vinde wees, waar kliënte deur magshebbers uitgebuit is (9:2).

Dionisius laat sy lesers slegs met twee opsies: aanvaarding van die sisteem wat met Romulus sou ontstaan het, of onderdrukking van die armes deur die rykes. In beide gevalle word sosiale kontrole van die kant van die rykes oor “die armes en die geringes” (οἰπευήτοι καὶ οἱ ταπεινοί) veronderstel. Die enigste vraag vir Dionisius is welke vorm van sosiale dominasie moreel verantwoordbaar sou wees, waarop sy antwoord klinkklaar is: dié van Romulus! Slegs hierdie “oer-vorm van *patronatus* sou die waardigheid en vryheid van ondergeskiktes verseker.

5 “RETORIESE BEMARKING” VAN ‘N SISTEEM VAN SOSIALE DOMINANSIE

Ten einde sy lesers te oorreed om sy eie sieninge rakende *patronatus* te aanvaar, hou Dionisius die moreel-superieure sisteem van Romulus, wat geskoei sou wees op wederkerige respek, soos volg voor:

a) ‘n Nuwe naam. Volgens Dionisius het Romulus die verhouding tussen weldoeners (οἱ πατρικοί) en die plebs (οἱ δημοτικοί) met ‘n nuwe, positiewe naam, te wete, *πατρωνεία* (9:3) benoem. Die “amptelike” term vir die heersende vorm van sosiale interaksie tussen individue vanuit

verskillende sosiale stande wat 'n wederkerige uitruil van middele in die Romeinse wêreld tot gevolg gehad het, te wete, *patronatus*, kom sodoende van Romulus af, soos wat Dionisius se Griekse vertaling van hierdie Latynse leenwoord dit duidelik maak. Teenoor die negatiewe etikette wat die Atheners sou gebruik het om na ondergeskiktes te verwys (bv θήτες), sou πατρωνεία dan 'n positiewe term wees wat uitdrukking gee aan die versorging van die armes deur hulle weldoeners.

b) *Nuwe inhoud*. "Persoons-vriendelike" funksies (soos dié van die φιλανθρωπικὸς καὶ πολιτικὸς - 9:3) word deur Dionisius aan beide kliënte en weldoeners toegeskryf. Terselfdertyd stippel hy die wyses van hulpverlening deur beide partye jeens mekaar ook baie duidelik uit.

c) '*n Eiesoortige identiteit*. Dionisius verbind Romulus se inhoudgewing van die sisteem van *patronatus* ook met die basiese sosiale instelling van sy dag, te wete, die familie. Nie minder nie as drie maal benut hy familietaal in hierdie verband:

- i) Weldoeners moet in geldsake teenoor hulle kliënte optree soos wat vaders jeens hulle seuns optree (ὅσα περὶ παίδων πρᾶττουσι πατέρες - 10:1).
- ii) Dit word van kliënte verwag om soos lojale familieleden jeens hulle weldoeners op te tree (ὡς τοὺς γένει) deur hulle finansieel by te staan in uitgawes rakende hulle eie families (10:2).
- iii) Die verhouding tussen weldoeners en kliënte moet van geslag tot geslag voortbestaan (οὐδὲν διαφέρουσαι συγγενικῶν ἀναγκασιότητων αἰ τῶν πελατῶν τε καὶ προστατῶν συζυγίαι - 10:4).

Genoemde identifikasie van die *patronus* met die *paterfamilias*, en dié van *cliens* met 'n lojale lid van die *familia*, wat 'n lewenslange verhouding impliseer wat gebou is op *pietas* en respek (vgl Dixon 1991:99-113; Joubert 1995:214-5), is deel van Dionisius se strategie betreffende die "normalisering" van die statusverskille van dié betrokkenes binne die sisteem van *patronatus*. Al was *patronatus* en die familie twee duidelik onderskeibare vorme van sosiale interaksie binne die antieke wêreld, benut Dionisius familietaal hier effektief om die hiërargiese aard van *patronatus* te maskeer.

Benewens sy koppeling van *patronatus* met die familie, gee Dionisius ook daaraan 'n publieke, politieke karakter. Vanweë die effektiwiteit van *patronatus* om die interaksie tussen individue te beheer, het die owerhede genoemde sisteem volgens hom amptelik begin aanwend om politieke relasies met hulle bondgenote en met geokkupeerde gebiede te reguleer (11:1-2). Trouens, dit was so geslaagd dat daar vir meer as ses eeue harmonie (ὁμόνοια; ἄρμονία) in die Romeinse wêreld geheers het. Volgens Dionisius was hierdie supra-persoonlike patronale verhoudings

gestruktureer op presies dieselfde wyses as waarop interpersoonlike verhoudings van sodanige aard ingerig is.

Dionisius se voorstelling van die *patronatus* sisteem, soos geïnisieer deur Romulus, en wat op sowel persoonlike as politieke vlak uiters geslaagd was, laat die lesers dus geen ander legitieme keuse as om positief daarmee te identifiseer nie. Dit bied die enigste rigsnoer vir 'n stabiele samelewing. Nabootsing van hierdie voorskrifte deur weldoeners, deur hul kliënte met waardigheid te hanteer, sal hul eie superieure posisie beveilig. Aan die ander kant, indien kliënte die reëls van Romulus navolg, deur onder andere hulle weldoeners finansieël tot diens te wees, dan verseker hulle ook hul eie toekoms. Deur navolging van hierdie oorlewing-strategie sal hulle met ander woorde steeds aan die ontvankant van weldade staan.

6 SLOT

Dionisius van Halikarnassus bied aan ons 'n interessante ideaalbeeld van *patronatus*. Selfs al het sy narratief rakende die oorsprong van hierdie sisteem by Romulus, die stigter van Rome, geen werklike historiese gronde nie, verleen dit aan ons insig rakende die manipulasie van dominante sosiale sisteme deur persone in magsgposisies in die Romeinse wêreld rondom die begin van die Nuwe Testamentiese era. Sodanige gebruik (misbruik?) van mag moet ons ten minste sensitief stem vir die ideologiese speletjies van mense in magsgposisies wat reeds so oud soos die berge is!

Literatuurverwysings

- Alföldy, G 1985. *The social history of Rome*. Totowa: Barnes & Noble.
- Benner, P 1987. *Die Politik des P. Claudius Pulcher: Untersuchungen zur Denautierung des Clientelwesens*. Historia Einzelschriften 50. Stuttgart.
- Bleicken, J 1981. *Verfassungs- und Sozialgeschichte des Römischen Kaiserreiches. Band 1*. UTB 838. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Bormann, L 1995. *Philippi. Stadt und Christengemeinde zur Zeit des Paulus*. NT.S 78, Leiden: Brill.
- Cary, E 1968. *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus*. LCL 319, Cambridge: Cambridge University Press.
- Drummond, A 1989. "Early Roman Clientes," in: Wallace-Hadrill, A (ed), *Patronage in ancient society*, 89-116. London: Routledge.
- Garnsey, P & Woolf, G 1989. "Patronage of the rural poor in the Roman world," in A. Wallace-Hadrill (ed), *Patronage in ancient society*, 153-170. London: Routledge.
- Holzberg, N 1988. *Martial*. Heidelberg: Carl Winter.
- Joubert, S J 1995. "Managing the Household. Paul as *paterfamilias* of the Christian Household Group in Corinth," in: Esler, P F (ed), *Modelling early Christianity*, 213-223, London: Routledge.
- , 1998. Antieke weldoenerskap en die interpretasie van die Nuwe Testament, *Ned Geref Teologiese Tydskrif* 39/3, 154-161.

- , 1999. 'Homo reciprocus:' Seneka, Paulus en weldoenerskap. *Hervormde Teologiese Studies*, 54/3, 1022-1038.
- , 2000a. "Coming to terms with a neglected aspect of Ancient Mediterranean reciprocity. Seneca's views on benefit-exchange in *De beneficiis* as a model of social exchange," in: Pilch, J (ed), *Social Scientific models for interpreting the Bible. Festschrift for Bruce Malina*. Chicago: Deo Publishers.
- , 2000b: Patronatus as dominante sosiale sisteem in die Romeinse wêreld gedurende die Nuwe-Testamentiese era. *Skrif en Kerk* 21, 66-76.
- , 2000c. *Paul as benefactor. Reciprocity, strategy and theological reflection in Paul's collection*. WUNT 124. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Saller, R P 1982. *Personal patronage under the early Empire*. Cambridge: Cambridge Press.
- Schwartz, E 1903. Dionysios von Halikarnassos 1. Die römische Archäologie. *PRE* V,I. 934-961.
- Wallace-Hadrill, A 1989. "Patronage," in: Wallace-Hadrill, A (ed), *Patronage in ancient society*, 63-88. London: Routledge.
- Winter, B W 1994. *Seek the welfare of the city. Christians as benefactors and citizens*. Grand Rapids: Eerdmans.